

УДК 94: 355.01(4)"1939/1945":069(477:438)"20"

DOI: 10.33402/up.2022-15-161-173

Любомир ХАХУЛА

*кандидат історичних наук, старший дослідник
старший науковий співробітник*

*Центру дослідження українсько-польських відносин
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*

*заступник директора з музейного розвитку
Комунального закладу Львівської обласної ради
«Львівський історичний музей»*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>

e-mail: l.khakhula@gmail.com

ВІЙНА ЯК МУЗЕЙНИЙ НАРАТИВ: ОБРАЗ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ЗАХІДНИХ ТА ПІВНІЧНИХ ЗЕМЛЯХ ПОЛЬЩІ (ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)

Критично проаналізовано зміст та форму виставкових наративів в культурних інституціях – музеях Західної та Північної Польщі (Нижньосілезьке, Опольське, Західнопоморське, Поморське воєводства). На основі історико-культурної дослідницької перспективи розкрито особливості антропологізації образу Другої світової війни, співвідношення між академічною історією та соціальною пам'яттю в музейних експозиціях Центру історії «Заєдня», Музеї Пана Тадеуша, Музеї Другої світової війни, Міському Музеї Вроцлава, Центрі Діалогу «Переломи», Центральному музеї військовополонених. Засвідчено, що музейні експозиції початку ХХІ ст. демонстрували важливість інтерпретації історичних фактів, а також репрезентації феномену культурної пам'яті про Другу світову війну.

На початку ХХІ ст. польські історичні музеї, будучи полем взаємодії локальних, регіональних чи національних дискурсів пам'яті, не лише збирали, зберігали та популяризували історичні знання/артефакти, але й активно долучилися до побудови наративних експозицій, які з допомогою новітніх технічних досягнень творили певні історії-розповіді. Особливо репрезентативними були виставкові проєкти культурних інституцій Західних та Північних земель Польщі, приєднаних після Другої світової війни під назвою «Повернені землі». Образ війни на згаданих експозиціях поєднував три перспективи – антропологічно-політичну, національно-універсальну та героїчно-мученицьку, вписані у такі наративні схеми про Другу світову війну: війна – зло, яке призвело до масового знищення людства; війна – «година нуль» й одночасно початок творення нових суспільних зв'язків, спільнот, ідентичностей в інших місцях; війна – пересторога, яка нічого не навчила людей; війна – період національної мартирології; війна – момент героїзму, гартування духу, служби народові та Батьківщині.

Ключові слова: Польща, Західні і Північні Землі, Друга світова війна, музей, культурна пам'ять, політика пам'яті.

Інтелектуальні та політичні дискусії останніх десятиліть продемонстрували потужний потенціал історії та пам'яті про Другу світову війну для формування ідентичності і поляків, і українців¹. Трагічні події тих років, зафіксовані в індивідуальних і комунікативних спогадах, після 1989 р. стали також предметом вільних від ідеологічного тиску наукових досліджень, репортажів, радіо- та телепрограм. Усе це склалося в нову категорію пам'яті – культурну пам'ять². Водночас взаємодія комунікативної та культурної пам'яті, дискусійність, а іноді й суперечність різноманітних інтерпретацій війни часто провокувала національні та міжнародні дебати/конфлікти.

Як зауважила Марія Кобельська: «Для багатьох дослідників культури пам'яті 1989 рік є символічним переломним моментом, коли з різних причин, зокрема звільнення культурної діяльності від постійного державного контролю та цензури, створюються нові наративи про історичне минуле. Але ці нові види діяльності також не позбавлені зовнішнього впливу. Завжди є тиск нових сил – ЗМІ, ринкового споживання, політики пам'яті, культивованої, що необхідно підкреслити, різними інституціями, пов'язаними з апаратом державної влади»³.

У контексті пам'яттєвого буму (*memory boom*) історичні музеї як культурні інституції залишаються полем репрезентації локальних, регіональних чи національних дискурсів пам'яті. Тож наслідками уже музейного буму стали реалізація низки виставкових ініціатив, відкриття нових культурних закладів, які спеціалізуються на коротких історичних періодах, явищах, національних спільнотах та створюють сучасні наративні виставки, привабливі як за змістом, так і за аранжуванням.

Особливої популярності наративні музеї в Польщі набули наприкінці ХХ ст. і стали результатом домінування тенденцій залучення новітніх технічних досягнень до побудови експозицій. Такого типу інституції не лише збирають, консервують, зберігають чи популяризують історичні артефакти, але й творять певну історію-розповідь. Наративний музей працює з категорією нематеріальної спадщини, націлений на публічні дискусії щодо порушених в експозиції питань, передає знання і через відчуття, і через емоції⁴. На думку польської культурологині Анни Зембінської-Вітек, причинами наративного буму в Польщі були посткомуністичні трансформаційні процеси, зокрема пошук власної ідентичності та спроби вписати

¹ Див.: Polska–Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001). *Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945)* / red. R. Niedzielko. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych–Ośrodek KARTA, 2003. 184 s.

² Assmann J. Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych. Warszawa: Wyd-wo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. S. 70–71.

³ Kobielska M. Polska kultura pamięci w XXI wieku: dominanty. *Zbrodnia katyńska, powstanie warszawskie i stan wojenny*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN Wydawnictwo, 2016. S. 9–10.

⁴ Folga-Januszewska D., Kowal P. Definicja muzeum narracyjnego. *Muzeum i zmiana. Losy muzeów narracyjnych* / red. P. Kowal, K. Wolska-Pabian. Warszawa: Muzeum Powstania Warszawskiego; Kraków: Universitas, 2019. S. 49–50.

її в європейську історію; зміна способів культурного спілкування – від вербального до візуального; наростання ностальгії за «тихим» і поміркованим життям, що постійно переривається дедалі більшою технологізацією та глобалізацією, а також потреба пропрацювати білі плями минулого, табуйовані в комуністичний період⁵. Такі самі тенденції стали помітними і в українському музеєзнавстві⁶.

Враховуючи велику літературу предмета⁷, метою пропонованої статті є аналіз виставкових наративів про Другу світову війну в сучасних історичних музеях Західної та Північної Польщі (Нижньосілезьке, Опольське, Західнопоморське, Поморське воєводства). Дослідницьку увагу зосереджено, зокрема, на проблемі антропологізації образу Другої світової війни, а також співвідношенні між академічною історією та соціальною пам'яттю в музейних експозиціях про війну. Випадок польських музеїв також цікавий тому, що дає змогу поставити наукове питання: чи мають музеї Західних та Північних земель сучасної Польщі спільні/відмінні наративи про Другу світову війну унаслідок схожого досвіду та долі. Головною особливістю Західних і Північних територій Польщі є насамперед багатонаціональна і полікультурна спадщина, що виникла в результаті складної історії. Тому історичний наратив у цій сфері має творитися не шляхом «збереження ідентичності, а шляхом її обговорення»⁸.

Дослідницький проєкт, результати якого подано в цій статті, базувався на культурологічній перспективі, в якій першочергове значення мають не історичні факти чи їхня інтерпретація, а феномен пам'яті та його репрезентація на музейних експозиціях, присвячених Другій світовій війні. Однак новітня історія також демонструє факти перетворення історичних музеїв на дискусійно-конфліктні майданчики: «Колективна пам'ять, історична політика, інтереси конкретних суспільних груп – все це є тлом конфліктів навколо музеїв. Додатковим елементом, який перешкоджає

⁵ Relacja audio: Jaką historię opowiadają dziś muzea? – wokół książki «Teorie muzeum», URL: <http://www.polin.pl/pl/wydarzenie/jaka-historie-opowiadaja-dzis-muzea-dyskusja-wokol-kniazki> (дата звернення: 26.11.2019); Korzeniewski B. Przemiany obrazu drugiej wojny światowej w polskich muzeach po roku 1989. *Druka wojna światowa w pamięci kulturowej w Polsce i w Niemczech: 70 lat później (1945–2015)* / pod red. J. Kałużnego, A. Korzeniewskiej, B. Korzeniewskiego. Gdańsk: Muzeum II wojny światowej, 2015. S. 108.

⁶ Дискусія про виклики та візії історичних музеїв в Україні. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=AlabfMrVt0c> (дата звернення: 15.04.2020).

⁷ Bugumił Z., Wawrzyniak J. Narracje zniszczenia. Trauma wojenna w muzeach miejskich Petersburga, Warszawy i Drezna. *Kultura i Społeczeństwo*. 2010. № 4. S. 3–21; Bugumił Z. Miejsce pamięci versus symulacja przeszłości – druga wojna światowa na wystawach historycznych. *Kultura i Społeczeństwo*. 2011. Nr 4. S. 149–170; Fontana E. Memory in Public. Change and Continuity in Contemporary Polish Historical and Cultural Museums. *Sensus Historiae. Studia interdyscyplinarne*. 2012. Vol. IX. Nr 4. S. 47–68; Żychlińska M. Herosi pośród ruin. Kod romantyczny jako fundament polskiej polityki historycznej na przykładzie Muzeum Powstania Warszawskiego. *Przeszłość w dyskursie publicznym* / red. A. Szpociński. Warszawa: Wyd-wo Naukowe Scholar, 2013. S. 39–55; Korzeniewski B. Przemiany obrazu drugiej wojny... S. 105–138.

⁸ Saryusz-Wolska M. Spotkania czasu z miejscem. Studia o pamięci i miastach. Warszawa: Wyd-wa Uniwersytetu Warszawskiego, 2011. S. 236.

створенню цілісного бачення історії Центрально-Східної Європи, є суперечки про новітню історію, які тривали в історіографії та публіцистиці з моменту падіння залізної завіси, серед іншого й на музейних виставках»⁹.

У світлі «нової музеології» музей як культурний заклад має ширшу місію, аніж зберігання та експонування пам'яток. Особливу увагу музеї приділяють відвідувачам, які є співтворцями історичних інтерпретацій¹⁰. Перед авторами виставок завжди стоїть непросте завдання – зінтерпретувати науковий наратив, облаштувати декорації та дати глядачам «натхнення і поштовх до розвитку власної думки та приватної розповіді про минуле»¹¹. Заразом залучення музею до суспільно-політичного життя робить інституції культури інструментом історичної політики і місцем для побудови суспільних зв'язків та ідентичності¹². Як зауважила Женев'єва Зубжицькі: «Музеї як інституції, що підтримуються державною владою, є привілейованими місцями для передачі історичних наративів і формування колективної пам'яті. Зазвичай завдяки значним ресурсам, які є в їхньому розпорядженні, вони не лише ефективно просувають історичний дискурс, але й передають знання через широку освітню пропозицію»¹³.

Історичний музей за допомогою матеріальних джерел надає реципієнту історичні знання, а за допомогою художнього виразу – естетичні враження. Музеї такого профілю «мають винятково розповідний характер, вони відтворюють і переказують хід подій минулого, часто зіштовхуючи їх із сьогоденням»¹⁴. У нових наративних музеях суттєвою є наявність усної історії, що «дає можливість демократизувати музей, побудувати багатоголосний наратив, у якому можуть бути присутніми навіть протилежні точки зору на представлену проблему»¹⁵.

⁹ Ziębińska-Witek A. Muzea historyczne w XXI wieku: transformacja czy trwanie? *Kultura Współczesna*. 2015. Nr 4. S. 112.

¹⁰ Ziębińska-Witek A. Muzeum. *Modi memorandi: leksykon kultury pamięci* / red.: M. Saryusz-Wolska, R. Traba. Warszawa: Wyd-wo Naukowe Scholar, 2014. S. 249.

¹¹ Słomczyńska D. Muzealna narracja historyczna. Przekład historii na warsztat wystawienniczy (na przykładzie ekspozycji muzealnej «My, Berlińczycy!» oraz projektu Muzeum II Wojny Światowej). *Konferencja polskich muzeów historycznych* / red. A. Kubisiak. Poznań; Gniezno: Wielkopolskie Muzeum Walk Niepodległościowych, 2011. S. 53.

¹² Kuzko-Zwierz K. Historia mówiona w muzeach. Przegląd projektów prowadzonych przez polskie placówki muzealne. *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej*. 2015. R. 5. S. 92; Majewski P. Muzea – potrzeba polityki pamięci. *Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości* / red.: R. Kostro, K. Wóycicki, M. Wysocki. Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2014. S. 116.

¹³ Zubrzycki G. Między historią, pamięcią wspólną i mitologią narodową: wyzwania i szanse współczesnych muzeów. *Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości* / red.: R. Kostro, K. Wóycicki, M. Wysocki. Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2014. S. 24.

¹⁴ Mrugańska-Banaszak M. Wizualizacja wyników badań nad życiem codziennym mieszkańców Poznania na przykładzie wystaw organizowanych w Muzeum Historii Miasta. *Konferencja polskich muzeów historycznych* / red. A. Kubisiak. Poznań; Gniezno: Wielkopolskie Muzeum Walk Niepodległościowych, 2011. S. 17.

¹⁵ Kuzko-Zwierz K. Historia mówiona w muzeach... S. 94.

Сучасні західні та північні воєводства Республіки Польща до 1945 р. були східними та північними територіями Німеччини. Після рішень Ялтинської і Потсдамської конференцій ці землі примусово покинуло від 3,5 до 5 млн німців, а польська комуністична влада запровадила термін «Повернені землі» («Ziemie Odzyskane») як підтвердження тези про повернення прадавніх слов'янських/п'ястівських земель. Демократичні зміни кінця XX ст. спричинили запровадження до публічного простору терміна Західні та Північні землі Польщі, а історія цих теренів стала об'єктом уваги наукових і культурних інституцій. Наприклад, у 2017 р. постала ініціатива під назвою «Мережа Західних та Північних земель», яка від 2020 р. отримала формальний статус Консорціум «Мережа Західних та Північних земель». Об'єднавши вроцлавський осередок «Пам'ять і майбутнє», познанський Західний інститут ім. Зигмунта Войцеховського, Національний музей в Щеціні, ольштинський Північний інститут ім. Войцеха Кетжинського та Сілезький інститут в Ополі, Консорціум серед іншого реалізовував низку історично-виставкових проєктів у Польщі та за кордоном¹⁶.

У 2015–2017 рр. у Вроцлаві та Щеціні відкрилися виставки, які стали продовженням тенденції до побудови наративних музеїв, що «діляться з відвідувачами “досвідом” та прагнуть перетворити глядачів на активних учасників вистави»¹⁷. Головна виставка Центру історії «Засядня» під назвою «Вроцлав 1945–2016» була відкрита 16 вересня 2016 р. Реалізація такого масштабного проєкту стала черговою ініціативою осередку «Пам'ять і майбутнє». Створений ще 2007 р., осередок уже мав досвід реалізації багатьох виставкових та наукових проєктів, зокрема пересувної виставки «Потяг до історії» та ін.

Нова експозиція, відкрита в приміщенні колишнього автобусного парку Вроцлава, це історія не лише про місто, а й про його мешканців. Виставка, позначена символічними просторами, підтверджувала методологічні засади авторів про те, що сучасні музеї не тільки займаються зберіганням пам'яток, але й розповідають історії, переносять у часі та дають можливість знову пережити історії «наших прабабусь та прадідусів»¹⁸. Виставка розпочиналася прологом-розповіддю про часи до 1945 р. – соціокультурне життя та досягнення періоду II Речіпосполитої (представлені крізь призму містечка південно-східних воєводств держави, а не Вроцлава, як в інших частинах виставки) і трагедію поляків в роки Другої світової війни: «У пам'яті поляків двадцятирічний період закарбувався як час певної стабілізації та період формування сучасного життя. Але насамперед як час великих надій і великих планів на наступні десятиліття»¹⁹. Ці

¹⁶ Umowa Konsorcjum pn: «Sieć Ziem Zachodnich i Północnych», zawarta w dniu 3 marca 2020 r. w Warszawie. URL: <http://szzip.pl/pl/porozumienie/> (дата звернення: 15.01.2022).

¹⁷ Ziębińska-Witek A. Muzea historyczne w XXI wieku: transformacja czy trwanie? S. 114; Tak masz pamiętać. Z dr. Marią Kobielską rozmawia Emilia Dłużewska. *Gazeta Wyborcza*. 2017. 18–19 listopada.

¹⁸ Kucharski W. Centrum Historii Zajezdnia we Wrocławiu. Albo: jak porwać opowieścią o historii miasta. URL: <https://wszystkoanajwazniejsze.pl/wojciech-kucharski-centrum-historii-zajezdnia-we-wroclawiu-albo-jak-porwac-opowieścia-o-historii-miasta/> (дата звернення: 11.09.2021).

¹⁹ Koniarek L. Życie społeczno-kulturalne i osiągnięcia II Rzeczypospolitej. *Wrocław 1945–2016. Wystawa w Centrum Historii Zajezdnia* / red. W. Kucharski. Wrocław: CH Zajezdnia, 2016. S. 14.

події стали контекстом усієї виставки, вони показували місця, звідки походять герої повоєнного Вроцлава. Ідеалізований довоєнний світ, за словами співавтора концепції виставки Войцеха Кухарського, був результатом сімейних спогадів про міжвоєнну Польщу: «Мешканці ідеалізують II Річсполиту, не бачачи, що це була країна з низкою проблем»²⁰.

Головній розповіді виставки передує розділ під назвою «Війна 1939–1945 років». Якщо жителі міжвоєнної Польщі насолоджувалися своїми досягненнями і не переймалися політичними процесами, то цинічна політика увірвалася в життя людей у 1939 р. разом із зовнішніми загрозами – Третій Райхом і Радянським Союзом. Символічний міст, як добре підібрана декорація, веде до квартири під номером 39, яка складається з трьох кімнат – багато мебльованих, покинутих, зруйнованих військовими діями та незнайомцями. Разом із внутрішньою кімнатою цей будинок розповідає про Другу світову війну. Це оригінальна ідея: гарна кам'яниця, покинута й водночас окупована ворогами, і підвір'я, де розповідають про страждання населення, злочини, підпільну боротьбу та примусові виселення. Війна і прийняті після її закінчення рішення змінити кордони та переселити людей привели до створення нових ідентичностей на новому місці.

Враховуючи той факт, що виставка «Вроцлав 1945–2016» – це переважно розповідь про повоєнне місто та його мешканців, події, що передували описаним рокам – лише фрагменти, метою яких не є пояснення чи представлення Другої світової війни як складного явища, але виокремлення головних мотивів, що вплинули на повоєнний вигляд Вроцлава.

Сучасною наративною виставкою, яка розповідає про війну крізь призму долі її учасників, є постійна експозиція «Місія: Польща» Музею Пана Тадеуша у Вроцлаві – відділу Національного Закладу ім. Оссолінський, відкрита у травні 2016 р. Цьому закладу передали свої колекції видатні поляки Владислав Бартошевський та Ян Новак-Єзьоранський, почесні громадяни Вроцлава та куратори вроцлавського Оссолінеуму. Згадані пам'ятки стали основою для створення у 2015 р. Кабінетів свідків історії – Кабінету Владислава та Зофії Бартошевських і Кабінету Яна та Ядвіги Новак-Єзьоранських²¹.

Виставка «Місія: Польща» мала два виміри – пізнавально-історичний та освітній. Експозиція, присвячена Другій світовій війні, містила відомості про діяльність Польської підпільної держави і підпільної Ради допомоги євреям «Жегота». Заразом життєві шляхи Владислава Бартошевського та Яна Новака-Єзьоранського, рішення, які вони приймали, їхні громадянські позиції є прикладом суспільно-політичної активності на користь країни. Музей Пана Тадеуша, гаслом якого є «Свобода», цією частиною основної експозиції пропагував такий підхід до історії Польщі від 1939 р. до початку XXI ст., в якому війна, розпочата в 1939 р., не закінчилася в 1945-му або у 1989-му. Справжнє звільнення від окупації відбулося лише після

²⁰ Wywiad badawczy z Wojciechem Kucharskim, Zastępcą Dyrektora ds. Naukowych CH «Zajezdnia», Wrocław, 11 IX 2017 roku. *Архів автора*.

²¹ Wywiad badawczy z Małgorzatą Preisner-Stokłosa, kierowniczką Gabinetu Władysława i Zofii Bartoszewskich ZNiO, Wrocław, 14 IX 2017 roku. *Архів автора*.

вступу Польщі до НАТО та ЄС у 1999 та 2004 рр.²² Музей Пана Тадеуша, багатий мультимедійними ресурсами, у привабливій формі розповідав історію Польщі, Європи та світу в 1939–1945 рр., а також історію покоління, яке виросло в незалежній країні, боролось за неї і працювало заради розвитку Батьківщини.

Дещо інший вимір має досвід Другої світової війни, представлений авторами щецінської виставки у відкритому на зламі 2015–2016 рр. Центрі діалогу «Переломи» – структурній одиниці Національного музею в Щеціні. Подібно до вроцлавської «Засзді», на виставці про повоєнну історію міста та краю Друга світова війна та її завершення стали відправним пунктом для побудови нових суспільних зв'язків²³. Експозиція розпланована навколо так званої «Шкали Часу» – білої лінії, що проходить через всю експозицію: «Заходячи в Центр діалогу “Переломи”, ми занурюємося в минуле – майже буквально – занурюємося у криницю історії, щоб побачити прекрасні та страшні події, дізнатися про долі людей: героїв, злочинців. Темрява і тиша, що охоплюють вхід, мають сприяти пошуку відповідей на питання про ідентичність, патріотизм, добро і зло»²⁴.

Перші дві кімнати під назвою «Генеза» та «Апокаліпсис» закінчувалися мистецькою фотопанорамою «Кінець мрій. Щецін'45» («Das Ende des Traums/Koniec marzeń, Stettin'45»), створеною у 2015 р. відомим варшавським художником Кобасом Лаксою. У ній представлено портрет міста в останні дні війни, основним посланням якого були «смерть старого світу» та початок творення нової ідентичності міста: «Темою твору є не лише повоєнна плутанина ролей і доль, але й досі актуальне в багатьох частинах світу відчуття страху перед війною»²⁵. Тематично схожа на вроцлавську виставку, експозиція Центру діалогу «Переломи» мала більш локальний характер. Тут, як і в «Засзді», присутній емоційний символ – вагон, через який глядачі потрапляють у нібито «новий світ». Вони приходять з багажем знань про довоєнний і воєнний вигляд міста, тісно пов'язаний з нацизмом, примусовою працею та висланням в концтабори. Тим часом на виставці «Вроцлав 1945–2016» вантажний вагон символізував перехід від довоєнного, дещо ідеалізованого минулого, через звірства війни національного масштабу до нової реальності.

Хоча Гданськ географічно розташований на західних та північних землях, його історія відрізняється від інших міст цієї частини Польщі. Головні події початку Другої світової війни, такі як оборона Вестерплатте та Польської пошти (польських державних установ, що діяли у міжвоєнний період, коли Гданськ був вільним містом), вписали Гданськ у національний канон Польщі²⁶. Саме тому Гданськ був обраний для розміщення Музею Другої світової війни, заснованого у 2008 р. та відкритого у 2017 р.

²² Mission: Polen. Władysław Bartoszewski. Jan Nowak-Jeziorański. Wrocław: NZiO, 2016. S. 24.

²³ Kubaj A., Sikorski T. Narracja przewodnia wystawy w Centrum Dialogu Przełomy. *Bieżące archiwum Centrum Dialogu Przełomy–Muzeum Narodowego w Szczecinie*. 2017. Sygn. 1. Ark. 25.

²⁴ Kuchcińska-Kurcz A. Wycieczka po CDP. *Miasto sprzeciwu – miasto protestu. 1939–1989*. Szczecin: Muzeum Narodowe w Szczecinie, 2015. S. 67.

²⁵ Wywiad badawczy z Agnieszką Kuchcińską-Kurcz, Kierownikiem Centrum Dialogu Przełomy, Szczecin, 25 X 2017 roku. *Архів автора*.

²⁶ Saryusz-Wolska M. Spotkania czasu z miejscem... S. 227.

Ідея майбутнього музею зародилася під час польсько-німецьких дебатів про масове післявоєнне виселення німців і про ідею створення музею та освітнього центру вигнанців у Берліні. З польського боку найбільше непокоїлись, що така ініціатива могла б «привести до перегляду образу Другої світової війни через наголошення на німецьких стражданнях, замовчуючи вчинені нацистами злочини»²⁷. Концепція створення в Польщі музею про досвід Другої світової війни виникла у тодішнього директора Бюро публічної освіти Інституту національної пам'яті Павла Махцевича: «Через створення музею ми хотіли спрямувати польську історію в русло європейської та світової історичної пам'яті, показати світові невідомі та незрозумілі сторінки польської історії»²⁸.

Від презентації концепції музею і до його відкриття (виставка займала площу 5 000 м² і вважалася однією з найбільших серед історичних музеїв світу) форма і зміст експозиції залишалися предметом дискусій. Відразу після відкриття музею, згідно з рішенням міністра культури та національної спадщини Польщі, установу реорганізували, що привело до зміни адміністрації та оголошення про намір доповнити експозицію елементами, які б більше підкреслювали польський досвід війни.

Основна виставка, за словами публіциста Пьотра Косєвського, була формою польської самопрезентації, де: «домінує бачення відкритої, але сильної польськості, яка здатна говорити не лише про славні моменти, а й про те, що поганого сталося в нашому минулому, спроможна прийняти досвід інших націй та їхній погляд на історію»²⁹. Для співавторів концепції виставки Петра Маєвського, Павла Махцевича, Януша Маршальца, Рафала Внука основною темою експозиції була війна як універсальний досвід, «не тільки європейський, але навіть глобальний»³⁰. У такому вигляді музей ставав форумом для дискусії про минуле, де музейний предмет – свідчення минулого та елемент історичного наративу³¹.

До грудня 2017 р. нова адміністрація музею оголосила про 12 змін в експозиції. Фільм про збройні конфлікти від кінця Другої світової війни до сьогодні, що завершував експозицію, замінили на анімаційний фільм «Непереможні», головною темою якого була історія витривалості поляків під час війни та зради їх союзниками³². За словами тодішнього директора музею, а від липня 2021 р. директора Інституту національної пам'яті Кароля Навроцького: «Насамперед йдеться про відхід від педагогіки сорому. Ми хочемо пишатися своєю історією, і це наша мета. Цей музей не може не відповісти на запитання: що ми, поляки, хочемо розповісти про наш досвід Другої світової війни, про понад сорок років радянської окупації та понад двадцять років трансформаційної несправедливості в III Речіпосполитій?»³³.

²⁷ Machcewicz P. Zaczęło się od artykułu... *Przegląd Polityczny*. 2017. № 144. S. 70.

²⁸ Machcewicz P. Muzeum. Kraków: Znak, 2017. S. 35.

²⁹ Kosiewski P. Niszczenie Muzeum. *Tygodnik Powszechny*. 2017. 12 listopada. URL: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/nr-462017-14826> (дата звернення: 24.12.2021).

³⁰ Majewski P., Wnuk R. Intelktualne korzenie Muzeum II Wojny Światowej. *Przegląd Polityczny*. 2017. № 144. S. 78.

³¹ Ibid. S. 86.

³² Wolff-Powęska A. Film, który zniechęca. *Tygodnik Powszechny*. 2017. 26 listopada. URL: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/film-ktory-zniecheca-150897> (дата звернення: 18.12.2021).

³³ Kania D. Bitwa o pamięć. Koniec pedagogiki wstydu. *Gazeta Polska*. 2017. 31 października.

Дещо відмінними за характером і стилем були виставки про Другу світову війну, відкриті у Миському музеї Вроцлава та Центральному музеї військовополонених в Ополі/Ламбіновіцах. Їхню подібність визначали три принципи: дуже близька до традиційного музею розповідь; деякі з музеїв були також місцями мученицької пам'яті; зосередженість наративу на героїчних вчинках та/або стражданнях людей під час війни.

Головна експозиція Миського музею Вроцлава «1000 років Вроцлава» була відкрита в колишньому королівському палаці у квітні 2009 р. як частина дискурсу універсальної суспільної пам'яті³⁴. У вступі до виставки директор музею наголосив, що «це перша експозиція, вільна від політичних емоцій та упереджених коментарів»³⁵. На думку авторів концепції, цьому сприяло експонування автентичних об'єктів та ретрансляція свідчень минулих епох з допомогою історичних джерел. Творці виставки розуміли роль музею як місця культурної пам'яті: «Ідея цього місця полягає в тому, щоб врятувати історію від розрахункового неврозу. Минуле не може бути токсичним для сьогодення – воно може бути лише справжнім. Недарма лише за кілька років у сучасних історичних дослідженнях з'явилися концепції упорядкування (не оцінки) соціальної пам'яті. Це наукові інструменти у вигляді “носіїв історичної пам'яті”, “суспільної свідомості” чи пам'яті як “бронзової історії”. Інтерпретація історії міста відповідно до змінних політичних процесів базується на культуроутворювальних факторах. У Вроцлаві ми визначаємо історію, а не деформуємо її»³⁶.

Тема Другої світової війни розкрита в 22-му залі під назвою «Нацистська диктатура – Друга світова війна». Цю частину виставки справді можна назвати артефактною та розділити на дві частини. Перша – наративна розповідь про переслідування поляків та євреїв і про концтабір Гросс Розен (KL Gross Rosen), створений у 1940 р. (ця частина розкрита з допомогою особистих речей в'язнів табору та фігурок, виготовлених в'язнем Романом Конаржевським. Кольорові фігурки демонструють тяжку роботу в таборі, втомлені обличчя чоловіків, жінок, дітей). Друга частина зали складалася із презентованої німецької та радянської зброї, уніформ та карт Вроцлава. Найбільшим символом тут була голова, збита з пам'ятника Адольфу Гітлеру, та скинутий на землю прапор Третього Райху. Щоб зберегти заявлену «неупередженість» і не викликати зайвих емоцій у відвідувачів, автори злегка прикрили ці артефакти інфокіоском. Варто додати, що відсутність наративного характеру експозиції доповнювали тексти зі зручного путівника. Хоча видання переважно містило факти про топографію міста, чим підтверджувало пріоритетність «головного героя» виставки – міста Вроцлава³⁷.

Центральний музей військовополонених в Ополі/Ламбіновіцах розташований на меморіальному місці з довгою і непростю історією. Перший табір у цьому

³⁴ Łagiewski M. Pałac z historia – historia w Pałacu. *1000 lat Wrocławia. Przewodnik po wystawie* / pod red. M. Łagiewskiego, H. Okólskiej, P. Oszczanowskiego. Wrocław: Muzeum Miejskie Wrocławia, 2009. S. 9.

³⁵ Ibid. S. 12.

³⁶ Ibid. S. 13.

³⁷ Dyktatura hitlerowska – II wojna światowa. *1000 lat Wrocławia. Przewodnik po wystawie* / pod red. M. Łagiewskiego, H. Okólskiej, P. Oszczanowskiego. Wrocław: Muzeum Miejskie Wrocławia, 2009. S. 281–290.

місці (тоді Ламсдорф) був створений у 1870 р. для французьких солдатів з франко-пруської війни. Під час Другої світової війни тут діяв комплекс німецьких таборів для військовополонених (переважно радянських – близько 200 тис. осіб) – Dulag B Lamsdorf, Stalag VII B Lamsdorf, Stalag 318 / VIII F, Stalag 344 Lamsdorf. Через табір пройшло близько 100 тис. в'язнів різних національностей – поляків, англійців, сербів, словаків, французів та американців.

Після війни в липні 1945 р. за рішенням Сілезького воєводи в Ламбіновіцах був створений Трудовий табір для німецьких переселенців. Там утримували кілька тисяч жителів довколишніх міст (літні люди, жінки, діти). До 2,5 тис. людей загинули від нелюдських умов, інфекційних хвороб чи вбивств, скоєних командиром Чеславом Гемборським та охоронцями табору³⁸.

Як писав історик Бернارد Лінек, після 1945 р. «в пам'яті Ламсдорфа також помітний прогресивний процес “полонізації”», так само як наступні виставки стосуються переважно польської історії: долі в'язнів Вересневої кампанії та місць мучеництва, вояків на польській землі та долі варшавських повстанців»³⁹. Останніми роками музей активно співпрацює з родинами катинських жертв і цікавиться цією тематикою, що помітно в наративах постійних експозицій: «У німецькому полоні», «Табори військовополонених у Ламсдорфі/Ламбіновіце 1870–1945».

Так, аналіз сценаріїв та наративів виставок, присвячених Другій світовій війні на територіях Західних і Північних земель Польщі, дав змогу виокремити три основні перспективи представлення війни: антропологічно-політичну, національну і водночас універсальну та героїчно-мученицьку. В усіх музеях, за винятком гданського Музею Другої світової війни, війна була або частиною ширшої експозиції, або фрагментованою на епізоди, пов'язані з конкретними місцями культурної пам'яті. Головними наративами-схемами про Другу світову війну в зазначених музеях були такі: війна – зло, яке призвело до масового знищення людства; війна – «година нуль» й одночасно початок творення нових суспільних зв'язків, спільнот, ідентичностей в інших місцях; війна – пересторога, яка нічого не навчила людей; війна – період національної мартирології; війна – момент героїзму, гартування духу, служби народу та Батьківщині.

REFERENCES

Assmann, J. (2008). *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Warsaw: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego [in Polish].

Bugumił, Z., & Wawrzyniak, J. (2010). Narracje zniszczenia. Trauma wojenna w muzeach miejskich Petersburga, Warszawy i Drezna. *Kultura i Społeczeństwo*, 4, 3–21 [in Polish].

³⁸ Linek B. Czy sprawcy mogą stać się ofiarami. *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*. Warszawa: Wyd-wo Naukowe Scholar, 2015. T. 2 Wspólne/Oddzielne / red.: R. Traba, H. H. Hahn. S. 337.

³⁹ Ibid. S. 343.

- Bugumił, Z. (2011). Miejsce pamięci versus symulacja przeszłości – druga wojna światowa na wystawach historycznych. *Kultura i Społeczeństwo*, 4, 149–170 [in Polish].
- Dłużewska, E., & Kobielska, M. (2017, Listopad 18–19). Tak masz pamiętać. Z dr. Marią Kobielską rozmawia Emilia Dłużewska. *Gazeta Wyborcza*, 266 [in Polish].
- Dyskusia pro vyklyky ta vizii istorychnykh muzeiv v Ukraini. (2017). Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=AlabfMrVt0c> [in Ukrainian].
- Folga-Januszewska, D., & Kowal, P. (2019). Definicja muzeum narracyjnego. In P. Kowal, K. Wolska-Pabian (Eds.), *Muzeum i zmiana. Losy muzeów narracyjnych* (pp. 49–50). Warsaw: Muzeum Powstania Warszawskiego; Kraków: Universitas [in Polish].
- Fontana, E. (2012). Memory in Public. Change and Continuity in Contemporary Polish Historical and Cultural Museums. *Sensus Historiae. Studia interdyscyplinarne*, IX/4, 47–68 [in English].
- Kania, D. (2017, Październik 31). Bitwa o pamięć. Koniec pedagogiki wstydu. *Gazeta Polska*, 44 [in Polish].
- Kobielska, M. (2016). *Polska kultura pamięci w XXI wieku: dominanty. Zbrodnia katyńska, powstanie warszawskie i stan wojenny*. Warsaw: Instytut Badań Literackich PAN Wydawnictwo [in Polish].
- Koniarek, L. (2016). Życie społeczno-kulturalne i osiągnięcia II Rzeczypospolitej. In W. Kucharski (Ed.), *Wrocław 1945–2016. Wystawa w Centrum Historii Zajezdnia* (pp. 13–23). Wrocław: CH Zajezdnia [in Polish].
- Korzeniewski, B. (2015). Przemiany obrazu drugiej wojny światowej w polskich muzeach po roku 1989. In J. Kałużny, A. Korzeniewska, B. Korzeniewski (Eds.), *Druaga wojna światowa w pamięci kulturowej w Polsce i w Niemczech: 70 lat później (1945–2015)* (pp. 105–138). Gdańsk: Muzeum II wojny wiatowej [in Polish].
- Kosiewski, P. (2017, Listopad 12). Niszczenie Muzeum. *Tygodnik Powszechny*, 46. Retrieved from <https://www.tygodnikpowszechny.pl/nr-462017-14826> [in Polish].
- Kucharski, W. (2016). *Centrum Historii Zajezdnia we Wrocławiu. Albo: jak porwać opowieści o historii miasta*. Retrieved from <https://wszystkoconajwazniejsze.pl/wojciech-kucharski-centrum-historii-zajezdnia-we-wroclawiu-albo-jak-porwac-opowieścia-o-historii-miasta/> [in Polish].
- Kuchcińska-Kurcz, A. (2015). Wycieczka po CDP. In A. Kuchcińska-Kurcz (Ed.), *Miasto sprzeciwu – miasto protestu. 1939–1989* (pp. 66–68). Szczecin: Muzeum Narodowe w Szczecinie [in Polish].
- Kuzko-Zwierz, K. (2015). Historia mówiona w muzeach. Przegląd projektów prowadzonych przez polskie placówki muzealne. *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej*, 5, 91–110. Doi: <https://doi.org/10.26774/wrhm.97> [in Polish].
- Łagiewski, M., Okólska, H., & Błaszkowski, B. (2009). Dyktatura hitlerowska – II wojna światowa. In M. Łagiewski, H. Okólska, P. Oszczanowski (Eds.), *1000 lat Wrocławia. Przewodnik po wystawie* (pp. 281–290). Wrocław: Muzeum Miejskie Wrocławia [in Polish].
- Łagiewski, M. (2009). Pałac z historia – historia w Pałacu. In M. Łagiewski, H. Okólska, P. Oszczanowski (Eds.), *1000 lat Wrocławia. Przewodnik po wystawie* (pp. 9–16). Wrocław: Muzeum Miejskie Wrocławia [in Polish].

Linek, B. (2015). Czy sprawcy mogą stać się ofiarami. In R. Traba, H. H. Hahn (Eds.), *Polsko-niemieckie miejsca pamięci. T. 2 Wspólne/Oddzielne* (pp. 334–345). Warsaw: Wydawnictwo Naukowe Scholar [in Polish].

Machcewicz, P. (2017). *Muzeum*. Kraków: Znak [in Polish].

Machcewicz, P. (2017). Zaczęło się od artykułu... *Przegląd Polityczny*, 144, 68–74 [in Polish].

Majewski, P., & Wnuk, R. (2017). Intelktualne korzenie Muzeum II Wojny Światowej. *Przegląd Polityczny*, 144, 75–81 [in Polish].

Majewski, P. (2014). Muzea – potrzeba polityki pamięci. In R. Kostro, K. Wóycicki, M. Wysocki (Eds.), *Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości* (pp. 115–117). Warsaw: Muzeum Historii Polski [in Polish].

Mission: Polen. Władysław Bartoszewski. Jan Nowak-Jeziorański. (2016). Wrocław: NziO [in Polish].

Mrugalska-Banaszak, M. (2011). Wizualizacja wyników badań nad życiem codziennym mieszkańców Poznania na przykładzie wystaw organizowanych w Muzeum Historii Miasta. In A. Kubisiak (Ed.), *Konferencja polskich muzeów historycznych* (pp. 11–32). Poznań-Gniezno: Wielkopolskie Muzeum Walk Niepodległościowych [in Polish].

Niedzielko, R. (Ed.). (2003). *Polska–Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945)*. Warsaw: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych–Ośrodek KARTA [in Polish].

Relacja audio: Jaką historię opowiadają dziś muzea? – wokół książki «Teorie muzeum» (2017). Retrieved from <http://www.polin.pl/pl/wydarzenie/jaka-historie-opowiadaja-dzis-muzea-dyskusja-wokol-ksiazki> [in Polish].

Saryusz-Wolska, M. (2011). *Spotkania czasu z miejscem. Studia o pamięci i miastach*. Warsaw: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego [in Polish].

Słomczyńska, D. (2011). Muzealna narracja historyczna. Przekład historii na warsztat wystawienniczy (na przykładzie ekspozycji muzealnej «My, Berlińczycy!» oraz projektu Muzeum II Wojny Światowej). In A. Kubisiak (Ed.), *Konferencja polskich muzeów historycznych* (pp. 33–53). Poznań-Gniezno: Wielkopolskie Muzeum Walk Niepodległościowych [in Polish].

Wolff-Powęska, A. (2017, Listopad 26). Film, który zniechęca. *Tygodnik Powszechny*, 48. Retrieved from <https://www.tygodnikpowszechny.pl/film-ktory-zniecheca-150897> [in Polish].

Ziębińska-Witek, A. (2014). Muzeum. In M. Saryusz-Wolska, R. Traba (Eds.), *Modi memorandi: leksykon kultury pamięci* (pp. 246–251). Warsaw: Wydawnictwo Naukowe Scholar [in Polish].

Ziębińska-Witek, A. (2015). Muzea historyczne w XXI wieku: transformacja czy trwanie? *Kultura Współczesna*, 4, 106–123 [in Polish].

Zubrzycki, G. (2014). Między historią, pamięcią wspólną i mitologią narodową: wyzwania i szanse współczesnych muzeów. In R. Kostro, K. Wóycicki, M. Wysocki (Eds.), *Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości* (pp. 13–25). Warsaw: Muzeum Historii Polski [in Polish].

Żychlińska, M. (2013). Herosi pośród ruin. Kod romantyczny jako fundament polskiej polityki historycznej na przykładzie Muzeum Powstania Warszawskiego. In

A. Szpociński (Ed.), *Przeszłość w dyskursie publicznym* (pp. 39–55). Warsaw: Wydawnictwo Naukowe Scholar [in Polish].

Liubomyr KHAKHULA

PhD, Senior Researcher

Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine;

Deputy Director Lviv Historical Museum

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>

e-mail: l.khakhula@gmail.com

WAR AS A MUSEUM NARRATIVE: IMAGE OF THE WORLD WAR II IN THE WESTERN AND NORTHERN TERRITORIES OF POLAND (EARLY XXI CENTURY)

In the article, the content and form of exhibition narratives in cultural institutions – museums of Western and Northern Poland are critically analyzed. Based on the historical and cultural research approach, the features of an anthropological dimension of World War II, the correlation between academic history and social memory in the museum exhibitions of the History Center «Zajezdnia», Museum of Pan Tadeusz, Museum of the World War II in Gdansk, City Museum of Wrocław, Center for Dialogue «Przełomy», The Central Museum of Prisoners of War are shown. It is proven that the museum expositions of the beginning of the XXI century demonstrated the importance of interpreting historical facts, as well as representing the phenomenon of cultural memory of World War II.

In the early XXI century, Polish historical museums, as a field of interaction of local, regional or national discourses of memory, not only collected, preserved, and promoted historical knowledge/artifacts, but also actively participated in the construction of narrative exhibitions, which created certain stories-narratives by means of the latest technical achievements. Particularly representative were exhibition projects of cultural institutions of the Western and Northern Territories of Poland, joined after the World War under the name «Recovered Territories». The image of war in the mentioned expositions combined three perspectives – anthropological-political, national/universal, and heroic-martyr, inscribed in the following narrative schemes about World War II: war – the evil that led to the mass destruction of mankind; war – «hour zero» and at the same time the beginning of the creation of new social ties, communities, identities in other places; war is a warning that hasn't taught people anything; war – the period of national martyrology; war is a moment of heroism, hardening of the spirit, service to the people and the Motherland.

Keywords: Poland, Western and Northern Territories, World War II, museum, cultural memory, politics of memory.